

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен және "Мемлекет тарихы институты" мемлекеттік мекемесімен шығармашылық байланыста шығарылады

АЗАК

№12 (189), 2020

ғылыми-әдістемелік журнал

ТАРИХЫ

Абай Құнанбаевтың жеке заттары

*Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық
музейінің коллекциясы*

«Тоғызқұмалақ» ойынының тақтасы. XIX ғ. соңы. Ағаш, тері.

Балдақ – құсты ат үстінде алып жүруге арналған тіреу. XIX ғ. соңы. Ағаш, тері.

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№12 (189),
ЖЕЛТОҚСАН
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ
ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Төраға: Омарбеков Т.О. – т.ғ.д.,
проф., ҚР ҰҒА академигі (Алматы).
Орынбасары: Әлімбаев Н. – ҚР МОМ
директоры, т.ғ.к., этнолог (Алматы).

Мүшелері:

Қабылдинов З.Е. – т.ғ.д., проф., ҚР
БҒМ ҒК ТЭИ директоры (Алматы)
Байтанаев Б.Ә. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ
ҒК АИ директоры (Алматы)
Әбіл Е.А. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК
МТИ директоры (Нұр-Сұлтан)
Кәрібаев Б.Б. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы)
Қарасаев Ғ.М. – т.ғ.д., проф., Ресей ҒА
корр.-мүшесі (Нұр-Сұлтан)
Ташағұлы А. – т.ғ.д., проф. (Түркия,
Стамбул)
Төлеубаев Ә.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы)
Буканова Р.Г. – т.ғ.д., проф. (Баш-
құртстан, Уфа)
Жұмағұлов Қ.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы)
Курманов З.К. – с.ғ.д., проф.
(Қырғызстан, Бішкек)
Кашенко С.Г. – т.ғ.д., проф. (Ресей,
Санкт-Петербург)
Еңсенев Қ.А. – т.ғ.к., қауым. проф.
(Нұр-Сұлтан).

Эксперттер тобы:

Қойгелдиев М.Қ. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы)
Аяған Б.Ғ. – т.ғ.д., проф., (Нұр-Сұлтан)
Мұқтар Ә.Қ. – т.ғ.д., проф. (Орал)
Сәтбай Д.Я. – т.ғ.д., проф. (Қызылорда)
Исин А. – т.ғ.к., проф. (Семей)
Шаңбай Т. – ф.ғ.к. проф. (Семей)
Салқынбек Д. – т.ғ.к. проф. (Алматы)
Қартаева Т.Е. – т.ғ.к., проф. (Алматы)
Ноғайбаева М.С. – т.ғ.к., қауым. проф.
(Алматы)
Дүйсен С.Ж. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан)
Қалиев Ж.Н. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан)
Ерімбетова Қ.М. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Басуға 21.12.2020 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108¹/₁₆. Шартты б.т. – 5. СТР
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1380. Индексі – 75748.
Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым
саласындағы бақылау комитеті (БҒСБН)
ұсынған тізімде бар. Журнал в списке
рекомендованных ИКСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАНЫМДЫҚ МАҚАЛАЛАР

ӘЛІМБАЙ Н. БЕЛТЕН Ж. Абай Құнанбайұлының "Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы" атты қолжазбасы жөнінде	2
БОЛСЫНБЕК Т. Абай – заманның ұлы тұлғасы	8
БЕРЛІБАЕВ Е.Т., ҚОЗҒАМБАЕВА Г.Б. Алтын Орда – қазақ мемлекетінің алтын бесігі	11
ӘБДЕНОВ А., ҚОНБАЙ Е. Қазақ жылқысының өркениеттік рөлі	14
СҰЛТАНОВА Б.М., ҚАНАТБЕКОВА Н.С. Тарихи тұлға және драма	17
ҚҰРМАНБАЕВА Қ. Архивтік құжаттар тарихи дерек ретінде	19
ДАДЫРОВА А.А., ТАШАЕВА А.Ш. Телевизиялық гримнің ерекшеліктері	22
ТӨРЕҚҰЛОВА Ж.Е., ОТАРБАЕВА Г.К. Мухаммад Алидің білім саласындағы реформаларының тарихи алғышарттары	26
КАРИМОВ М.Қ., ИБРАЕВОВА М.С., ДАУТОВА А.Ф. Шығыс Қазақстандағы кәсіпкерлік ісі дамуының тарихи алғышарттары	28
ҚАЙЫРҒАЛИЕВА Г., ЗАЙНОВ А.М., ЖҰМАБАЕВА К.С. Археологиялық барлау экспедициясының нәтижелері	33
СӘРСЕМБИНА Қ.Қ., СҰРАҒАНОВА З.Қ. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын жазалау және қамау орындары	37
САЙЛАН Б., САНАБАЙ Н. Тұтқындар тарихы: қорлық пен зорлық	45
ШАШАЕВА Г.Қ., ТӘСІЛОВА Н.А. Мәдени құндылықтарды зерттеудегі мәдени-әлеуметтік алғы шарттар	50
ЖЕТПІСБАЙ Н. Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің жалпы сипаты	53

ЕЛ ТАРИХЫ – ШЕТ ТІЛДЕРДЕ

НУРМАНОВА А. Ш., МЕДЕРОВА Д. Е., ДЮСЕНОВ Б. Д. Новые данные о «полунезависимых» ханах: Жанторе Айчуваков	57
ИБРАЕВ Е. Художественные образы казахов в советском кинематографе I половины XX века	61
НАЙМАНБАЕВ Б., ШЕРИМБАЕВА Ж. Связь общенациональной идеи «Мәңгілік ел» со стратегически значимыми программами развития Казахстана	64

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

МАРХАБА Ә., ЖЕМЕНЕЙ И., РАХМЕТУЛЛИН А. Шетелдік қорлардағы арабша жазба деректер	67
ҚАЙЫПБАЕВА А., НҰРМҰХАМБЕТОВ А. Қазақстандағы зайырлы білім беру ісі	71
МҰХИТОВ Қ., ӘБСАДЫҚ А. Мұнай құбырының тарихы	73

ОҚЫТУ. ӘДІСТЕМЕ. ТӘЖІРИБЕ.

ТЕМІРОВ Н. Сын тұрғысынан ойлау дағдысын қалыптастыру	76
ЫСҚАҚОВ Е. Кеңестік кезеңдегі дін мен рухани жағдайдың мәселелері	78
ӘБДІЛБАЕВА Б. Қысқа мерзімді жоспар	80

Тимур БОЛСЫНБЕК,
ғалым хатшы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі
Алматы қ. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

АБАЙ – ЗАМАННЫҢ ҰЛЫ ТҮЛҒАСЫ

Автор мақалада ұлы Абайдың ақындық шығармаларын, ғылым-білім туралы ойларын, даналық өсиеттерін, қоғамдық қызметін қарастырады. Мақаланы жазу барысында ақын туралы абайтанушы М.Әуезов, М.Мырзахметов, Р.Сыздықова сынды ғалымдардың, қазіргі зерттеушілердің деректері негізге алынды. Онда Абай қазақтың қазіргі әдеби тілінің негізін салушы деген түсінікке қатысты классик жазушы М.Әуезовтің көзқарасы беріледі. Ұлы ақынның америка публицисі Дж.Кеннанмен Семейде кездесуі, пікірлесу барысында Абайдың жан-жақты білімділігі оны таңдандырғаны сөз болады. Мақалада Абайдың халықты оқу-білімге шақыруы, өркениет жолында ғылымның алатын орнының маңыздылығын түсіндіруі; бойында туа біткен ақындық дарыны бар жастардың халық мүддесін ойлап, адал болуын насихаттауы; соны зерттеулер нәтижесінде ақын өлеңдерінің санының артқаны; шетел ақындарының шығармаларын аудару барысында оны жалпы халыққа түсінікті тілде көркем жеткізуі және т.б. мәселелер қозғалады.

Кілт сөздер: тұлға, ойшыл, ақын, даналық ойлар, өсиет, тәрбие, толық адам, ғылым, білім, халық.

Timur Bolsynbek,
Scientific secretary. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.
Almaty c. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

ABAI – A GREAT PERSONALITY OF THE EPOCH

In the article, the author examines the poetic works of the great qazaq poet Abai, in which he expresses his thoughts about science, as well as the wills of folk wisdom. The article is also based on the prominent researches as M. Auezov, M. Myrzakhmetov, R. Syzdykova and modern researchers. It gives the point of view of the classic writer M. Auezov on the concept of Abai as the founder of the modern literary language of the Kazakhs. American publicist translator of the great poet J. Kennan in Semipalatinsk expressed admiration for Abai's comprehensive knowledge. At the same time, the article notes Abai's call for knowledge, clarification of the importance of the place of science on the path of civilization; as a result of his research; in the process of translating the works of foreign poets, the issues of its artistic transmission in a language understandable to the people as a whole are raised, etc.

Keywords: personality, thinker, poet, wisdom, testament, upbringing, person, science, education, people.

Тимур Болсынбек,
ученый секретарь, Центральный Государственный музей
Республики Казахстан. г. Алматы. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

АБАЙ – ВЕЛИКАЯ ЛИЧНОСТЬ ЭПОХИ

В статье автор рассматривает поэтические произведения великого казахского поэта Абая, в которых он выражает свои мысли о науке, а также завещания народной мудрости. При написании за основу статьи взяты труды абаеоведа М. Ауэзова, М. Мырзахметова, Р. Сыздықова, а также современных исследователей. В статье рассматривается точка зрения писателя-классика М. Ауэзова, где считается, что Абай является основателем современного казахского литературного языка. Во время его встречи великого поэта с американским публицистом Дж. Кеннаном в Семипалатинске, последний выразил восхищение всесторонними знаниями Абая. В данной статье рассматривается призыв Абая к знаниям, разъяснение важности роли науки на пути цивилизации; призыв к молодым поэтам служить интересам своего народа; в результате исследований выявились новые стихотворения великого поэта; а также другие проблемы.

Ключевые слова: личность, мыслитель, поэт, мудрость, завещание, воспитание, полный человек, наука, образование, народ.

Кіріспе. Ғылыми мақалада Абайдың ақындық қарымы, қоғамдық қызметі, қазақ тілінің өркендеуіне қосқан үлесі, даналық ойлары, ақын шығармашылығын зерттеген ғалымдардың оң пікірі және т.б. сөз болады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада ғылыми жүйе, тарихи принцип сақтала отырып, онда айтылған әрбір ой-пікірге автор тарапынан саралау жасалды. Зерттеу барысында хронологиялық, тақырыптық жіктеу жұмыстары жүргізілді, методологиялық әдістесілдер қолданылды.

Талдау. Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттелген көптеген еңбектер бар. Әсіресе, ақын шығармаларын насихаттауда К.Құнанбаев, Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов еңбектері, сонымен бірге, М. Әуезов, Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметов,

Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, М. Мағауин, А. Ысқақов, Р. Сыздықова және т.б. ғалымдар зерттеулерінің маңызы жоғары, әрі құнды дереккөзі екендігін айтамыз.

Зерттеу нәтижелері. Абай – әдебиет саласында ғана емес, сонымен қатар жалпы ұлттық мәдениетте ерекше орны бар тұлға. Ақын шығармаларының негізгі тақырыптары оқу-ағарту, ғылым-білім, философия, әдебиет пен өнер, аударма, еңбек ету, адамгершілік қасиет, ұрпақ тәрбиесі, өмірлік құндылықтар, әділдік, қоғамның өзекті мәселелері туралы болып келеді. Ұлы ақынның «Арттағыға сөзің мен ісің қалса, Өлсең де, өлмегенмен боласың тең», – деген өлең жолдары дәл өзіне арналғандай.

Академик Р. Сыздықова Абай қазіргі әдеби тіліміздің негізін қалаушы деген ұғымға байланысты жазушы М.Әуезовтің мынадай пікірін келтіреді. Жалпы

мұнда ұлттың әдеби тілі Абайдан ғана басталады деген сөз емес, оған дейін де қазақта ауызша шешендік пен ақын-жыраулар туғызған әдеби тіл болды. Ғасырлардан келе жатқан эпостардағы, салттық, тарихтық жырлардағы, көркем өлең үлгілеріндегі тілдерді қалай ұмытамыз. Бұхар, Махамбет сынды ақын-жыраулардың туындыларында әдеби тілді танытатын үлгі-өрнектер бар. Ал, Абай өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі сапасында байытты (Сыздықова 1986: 328-330). Демек, ұлы ақын – қазіргі қолданып жүрген кең ауқымды әдеби тілдің негізін қалаған және оның ары қарай өркендеп дамуына даңғыл жол салған көрнекті тұлғаның бірі.

Ұлы ақынның «Артық ғылым кітапта ерінбей оқып көруге» деген өлең жолдарынан өзіне кітапты рухани серік еткенін аңғарамыз. 1885 ж. Сібірді шарлап жүріп Семейге келген Америка публицисі Дж. Кеннан қаладағы кітапханамен танысуға барады. Ол жерде оған Қазақстанға жер аударылған А. Леонтьев жергілікті қазақтар арасында Дж. Милль, Г. Бокль және Дж. Дрепер еңбектерін оқығандар да барын айтып, оны Абаймен таныстырады. Пікірлесу кезінде Абайдың одан индукцияның дедукциядан айырмашылығын түсіндіріп беруін сұрағаны таңдандырады. Дж. Кеннан Абайға Дж. Дрепердің «Еуропаның ақыл-ойының жетілуі» атты еңбегінен сұрақтар қойып, оның бұл шығармамен жақсы таныс екеніне көз жеткізеді (Кеннан 1906: 26).

Абай қоғамды өркендетудің бірден-бір жолы халыққа білім беру, олардың ғылымға деген қызығушылығын ояту деп түсінді. Оныншы сөзінде: «Ғылымсыз ақырет те жоқ, дүние де жоқ», дейді. Абайдың ойынша, ғылымды жүйелі игеру қоғамды алға сүйрейді. Он сегізінші сөзінде: «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ», – деп жазады. Білімді адам өмірлік тәжірибеден де қалыптасатынын ақын он тоғызыншы сөзінде былай сипаттап кетеді: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады». Ақын білімнің – оқып-естігенін зердесіне тоқып алатын, талапты адамға қонғанын қалайды.

Ұлы ойшыл адам бойындағы үш қасиетті анықтайды, ол: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. Ол туралы он жетінші сөзінде мынадай мысал келтіреді, қайрат, ақыл және жүректің, әрқайсысы өз өнерлерінің бір-бірінен артықшылықтарын айтып, өзара тартысып, ақырында төрелігін айтуға ғылымға келіп жүгінеді. Сонда, ғылым үшеуіңнің басынды қоспақ менің ісім дейді. Келтірілген бұл мысалдан ғылымның дүниетанымдық қызметінің жоғары екендігін аңғарамыз. Ол туралы ақын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», – деген өлеңінде көркем суреттейді.

Абайдың толық адам ілімінің ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын ғалым М. Мырзахметов былай түсіндіреді. Бұл ілім адамды рухани тазалайды. Бойында жаман қасиеті болса алып шығады. Ілімнің басты мақсаты сонда. Сондықтан ілімге сүйене отырып жас ұрпақтың бойын тазартуымыз керек. Сонда ғана адамгершіліктің жолына түсеміз. Рухани жанданамыз. Абайдай мұндай мән-мағынасы терең ой айтқан адам болған емес (Мырзахметов 2020: 6).

Абай Қазақстанға жер аударылған Е. Михаэлис, П. Маковецкий және т.б. достық-сыйластық қарым-қатынаста болды. 1883 ж. 11 қыркүйегінде Статистикалық комитеттің негізінде Е. Михаэлис, А. Леонтьев, А. Блэк және Абай қолдауымен Семейде ал-

ғашқы музей ашылады. Ал, 1886 ж. 4 мамырында Е. Михаэлистің ұсынуымен Абай Статистикалық комитеттің толық мүшесі болып қабылданады (Ыбыраева 1999: 27-28). Өлкетанушылар Семей жерінде ғылымның география, геология, тарих, этнография, статистика, археология, археография салалары бойынша ауқымды зерттеулер жүргізді. П. Маковецкий, Н. Коншин сынды зерттеушілер қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-санасы, дағдылы құқығы бойынша еңбектер жазу барысында Абайдан кеңес алып тұрды. Нәтижесінде, П. Маковецкийдің редакторлығымен «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов», аталған еңбегі жарық көрсе, Н. Коншиннің өтінішімен Абай оның «Заметка о происхождении родов Средней Киргизской орды» атты зерттеу еңбегіне анықтама әзірлеп береді (Қарасаев 2001: 19).

Кемеңгер Абайды баршамыз әуелі ақын ретінде танимыз. Абай шығармаларының жинағында, әр адамда кездесе бермейтін ақындық қасиеттің тек Абай бойында толық табылатынын төмендегідей атап көрсетеді және оған «төрт түлігі сай ақын» деп баға береді. Онда былай делінген: «Тіл шеберлігі мен сөз көркемдігі бірін-бірі толықтырып, септесіп жатыр; Ақын ойының тереңдігі, аз сөзге көп мағына, философиялық мән беруі; Поэзияның адам өмірі, қоғам тұрмысы, әлеуметтің тілегінен туып отыруы; Поэзияның сыртқы көркемдігіне, ішкі мазмұнының үйлесіп «іші алтын, сырты күміс» болуы – форма мен мазмұнның тұтастығы» (Құнанбаев 1961: 516).

Абай бойында ақындық дарыны бар жастардың шығармалары елдің мұң-мұқтажы, арман-тілегімен ұштасып жатуын өзінің «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» атты өлеңінде келісті жеткізеді. Сонымен бірге, ақын: «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бишарасы», – дейді. Ұлы ақын осындай ойларымен ақындарға, жастарға елін-жерін сүюіне, халқына адал қызмет жасауына бағыт-бағдар берді. Өйткені, Абайдың өзі қоғамдық қарым-қатынаста кейбір адам мінезіндегі өсек айту, жалған сөйлеу, дарақылық сынды рухани кеселмен күресуді басты міндеттерінің біріне айналдырды. Қазақ қоғамының дамуына кедергі келтіретін кез келген жайтты шығармаларына арқау етіп, оларды аяусыз сынап отырды.

Абайдың өлеңдері алғаш рет «Дала уалаяты газетінде» жарық көрді. Газеттің 1889 ж. 7-ші санында «Жазды күні шілде болғанда», ал 12-ші нөмірінде «Күлембайға» атты өлеңдері жарияланады (Субханбердина 1995: 20).

Күні кешеге дейін Абай 173 өлең жазды делініп келген болатын, алайда абайтанушы, ғалым А. Омаров қазіргі таңда Абай өлеңдерінің саны 195-ке жеткенін айтады. Олар, «Жаңа закон», «Бүркіттің сыны», «Қызғалдақтай қызықты өмір», «Ақылды әдет жеңбегі» және т.б. өлеңдер (Омаров 2019: 422).

Абай – көркем аудармашы. Ол аудармаларында А. Пушкин, М. Лермонтов, И. Крылов, Дж. Байрон сынды ақындар шығармаларының түпкі мазмұнын сақтай отырып, халыққа түсінікті тілде жеткізе білді. Мысалы, А. Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы Татьяна хаттарын тәржімелегенде, қазақтың бай тілін кеңінен қолдана отырып, бас еркіндігін аңсаған орыс қызының мұңды назын көркем тілмен жеткізеді. Абайдың бұл аудармасы туралы зерттеуші Ж. Қыдыров: «орыс қызының көкірегін тырналаған ащы арман-мұңын қыр қызының тағдыртауқыметімен астастыра жаңаша, құлаққа жағымды, көкейге қонымды етіп сырлы, назды әуен ырғақпен

енге қосқан», – деп сипаттайды (Қыдыров 1976: 3). Ал, «Қазақ әдебиетінің тарихында» Абайдың И. Крылов мысалдарын тәржімелеуіне қатысты былай делінген: «И. Крылов мысалдары халық арасына кең тарап, қазақ топырағында жаңаша түлеп, қайтадан фольклорға айналады да, шығыстық үлгілер сияқты өзгерістерге ұшырайды. Орыс сюжеттері «ұлттанып», оның моралі қазақ тұрмысына, этикасына бейімделеді» (Қирабаев 2008: 376).

Абайдың поэтикалық шығармаларынан басқа, тарихи тақырыптарда жазылған «Ескендір», «Мас-ғұт», «Әзім әңгімесі» деген дастандары бар. Ұлы ойшыл өзінің «Қара сөздерінде» де тарихи тақырыптарды қозғап отырады. Мысалы, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты сөзінде тарихи деректер мен ел жадындағы ауызша жеткен дәйектер негізге алынып, қазақтың шығу тегі туралы бірқатар мағлұматтар берілген. Жалпы, ұлы ақын шығармашылығы ұлттың рухани қазынасының елшеусіз бір бөлшегі тәрізді.

Қазақ «мақал–сөздің атасы» дейді. Мақал–мәтелді халық тудыратын болғандықтан онда мағынасы терең, тәрбиелік мәні бары да, сондай-ақ көңілге қонбайтыны да кездеседі. Абай кейбір мақалдарға сын көзбен қарайды. Жиырма тоғызыншы сөзінде, «Жарлы болсаң, арлы болма», «Қалауын тапса, қар жанады» және т.с.с. мақалдардың түп мағынасының бұрыстығын айтып қынжылады. «Жарлы болсаң, арлы болма» мақалы туралы былай дейді: «Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргеніңде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі». Абай осындай ойымен, қазақтың сөз мағынасына қарап сөйлеуін, жөнсіз сөзден аулақ болуына шақырады.

Ұлы ақынның артында көптеген шәкірттері қалды. Оның ақындық мектебінің тікелей шәкірттері Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Әсет, Шәкәрім саналады. Ақынның кеңесімен Көкбай «Сабалақ», Ақылбай «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауия «Медғат-Қасым», Әсет «Салиха-Сәмен», Шәкәрім «Қалқаман-Мамыр», «Жолсыз жаза», «Нартайлақ пен Айсұлу» поэмаларын жазады. Олармен қатар, Абайдың ақындық өнерінен үлгі алып, көп нәрсе үйренген басқа да ақындар болған. Солардың бірі – Ә. Тәңірбергелулы. Әріп Абайдың поэзиядағы жаңашылдығын қабылдайды. Абайды ақындықтың ағасы деп санайды. Шығармаларында «Абайдан басқан сөзді не қыласың, сол дана бұл заманда биік заңғар», – деп жырлаған (Есназаров 1963: 4).

Кейінгі кездері қоғамда Абай қазаққа көңілі толмай, оны сынады деген пікірлер орын алып жүр. Біздің ойымызша, ол ұлтын сынамады, тек оны озық ойлы, алдыңғы ел қатарынан көргісі келді. Абай «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос», – деп, оның ауызбірлікте болуын, ал «Бір жерде бірге жүрсең басың қосып, біріңнің бірің сөйле сөзін тосып», деген өлең жолдарынан бірін-бірі құрметтеуін, сыйластықта өмір сүруін қалағанын аңғару қиын емес.

Қорытынды. Абай – қазақтың ұлы ойшылы, бірегей ақыны, заманның алып тұлғасы. Ол халқының күрмеуі қиын күрделі мәселелерін аңғара білді. Ертеңіне алаңдады. Абайдың қазақтың қамын жеп айтқан дана ойлары мен көзқарасы қазіргі қоғамдағы рухани, әлеуметтік, экономикалық және т.б. өзекті мәселелерді шешуде зор демеу тәрізді. Ұлы ақынның ұлағатты сөздері мен тәлім-тәрбиесінен үйреніп,

өзі айтқандай, болмасақ та, ұқсап бағайық, өйткені, Абайдың ой-өрісі – ақылдың толған кемесі.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Есназаров Ә. Әріп ақын туралы жаңа деректер. Қазақ әдебиеті. 22 март 1963. № 12, 4-б.

Кеннан Дж. Сибирь и ссылка. Ред. Ф. Дедова, Н. Максимова, А. Рудина. Перевод с англ. И.Н. Кашинцева. Вступ. статья Ф. Волховского. Санкт-Петербург: издание Вл. Распопова, 1906. 286 с.

Қарасаев Ф. Шығыс Қазақстанға саяси жер аударылғандар. Қазақ тарихы. 2001, № 3. 18-22 бб.

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Жалпы ред. басқарған С.Қирабаев. Т. 1. Алматы: ҚазАқпарат, 2008. 812 б.

Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 693 б.

Қыдыров Ж. Ән тағдырын сөз етсек... Қазақ әдебиеті. 12 март 1976. №12,3-б.

Мырзахметов М. Абай даму жолына енді түсті (ғалыммен сұқбаттасқан Н. Назарбек). Айқын. 11 ақпан 2020. № 20. 6-б.

Омаров А. Абай өлеңдер жинағы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. Семей: Интеллект, 2019. 425 б.

Субханбердина Ү. Дала уалаятының газеті. Алматы: Ғылым, 1995. 216 б.

Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі. Абай тағылымы. Алматы: Жазушы, 1986. 324-344 бб.

Ыбыраева А. Семей мұражайы тарихынан. Қазақ тарихы. 1999, № 2. 27-32-бб.

REFERENCES

Esnazarov O. Arip aqyn turaly zhana derekter. Qazaq adebiyeti. 22 mart 1963. №12, 4-b. [Esnazarov O. new facts about Arip poet. Kazakh literature]. 22 March, 1963. No. 12, 4-p. [In Qazaq].

Кеннан Дж. Сибирь и ссылка. Ред. Ф.Дедова, Н.Максимова, А.Рудина. Перевод с англ. И.Н.Кашинцева. Вступ. Статия Ф.Волховского. Санкт-Петербург: издание Вл.Распопова, 1906. 286 с. [In Russian].

Қарасаев Г. Шығыс Қазақстанға саяси жер аударылғандар. Қазақ тарихы. 2001, №3. 18-22 бб. [Karasaev G. Political exiles in East Kazakhstan. Kazakh history. 2001]. No. 3, pp. 18-22. [In Qazaq].

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т. 1. Жалпы ред. басқарған С.Қирабаев. Алматы: ҚазАқпарат, 2008. 812 б. [History of Kazakh literature. 10 volumes. Ed. S. Kirabayev. Vol. 1. Almaty: Kazinform, 2008. 812 p.]. [In Qazaq].

Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: Қазақтн мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 693 б. [Abai Qunanbaev. A complete collection of his works in one volume. Almaty: Kazakh state publishing house of fiction, 1961. 693 p.]. [In Qazaq].

Қыдыров Ж. Ән тағдырын сөз етсек... Қазақ әдебиеті. 12 март 1976. №12, 3-б. [Kydyrov Zh. If we talk about the fate of the song... Kazakh literature. March 12, 1976. No. 12, p. 3.]. [In Qazaq].

Мырзахметов М. Абай даму жолына енді түсті (ғалыммен сұқбаттасқан Н.Назарбек). Айқын. 11 ақпан 2020. №20. 6-б. [Myrzakmetov M. Abai has entered the path of development (interviewed the scientist N. Nazarbek). Aikyn. 11 February, 2020. No. 20. 6 p.]. [In Qazaq].

Омаров А. Абай өлеңдер жинағы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. Семей: Интеллект, 2019. 425 б. [Omarov A. Collection of Abai's poems. A complete two-volume collection of his works. I volume. Semei: Intelligence, 2019. 425 p.]. [In Qazaq].

Субханбердина Ү. Дала уалаятының газеті. Алматы: Ғылым, 1995. 216 б. [Subhanberdina U. Newspaper of the Steppe ualayat]. Almaty: Nauka publ., 1995. 216 p.]. [In Qazaq].

Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі. Абай тағылымы. Алматы: Жазушы, 1986. 324-344 бб. [Syzydykova R. The study of the Abai language. The lesson of Abai]. Almaty: Writer, 1986. 324-344 pp. [In Qazaq].

Ыбыраева А. Семей мұражайы тарихынан. Қазақ тарихы. 1999, №2. 27-32 бб. [Ibraeva A. From the history of the Semei Museum. Kazakh history. 1999, No. 2, 27-32 pp.]. [In Qazaq].